

भूमिका

तीन पुस्ताका तीन थरी श्रोता

सीके लाल

२०६२ माघ १९ पछि रेडियोका लागि नेपाली आकाश फेरि केही सङ्कुचित हुन पुगेको छ । अपेक्षाकृत सस्तो र सुलभ रूपले उपलब्ध चिनियाँ रेडियो सेटहरूको एफएम व्याण्डमा हिजोआज समाचार बज्दैन । वीवीसीको नेपाली सेवा सुन्नलाई सर्टवेभ खोज्ने पर्ने हुन्छ । कहिलेकाहीं रेडियोको कान घुमाउँदा घुमाउँदै नेपाली कार्यक्रम नै समाप्त भइसकेको हुन्छ । एकादेशको कथा जस्तो लाग्ने रेडियो नेपालको पञ्चायतकालीन तावेदारी शैली पुनः तरङ्गित हुन थालेको छ । यस्तो परिवेशमा रेडियोसँग हुर्कँदाको संस्मरणहरूको सङ्कलनलाई प्रस्तुत गर्न तम्बिसु एक किसिमको पागलपन नै हो । रेडियोलाई अत्यधिक माया गर्नेहरूले मात्र अहिले यस माध्यमको महिमा बखान गर्न अधि सर्न सक्दछन् । नभए उर्दूको प्रसिद्ध शेर- *और भी गम हैं जमाने में मुहब्बत के सिवा* (अरू पनि चिन्ता छन् यस दुनियाँमा मायाप्रीति बाहेक पनि)- मा अभिव्यक्त उद्गार जस्तै नेपालमा अहिले चिन्ता गर्न लायक अरू नै धेरै मुद्दाहरू विद्यमान छन् । तर त्यसो हुँदाहुँदै पनि यस सङ्ग्रहका संस्मरणहरू केलाउँदा समसामयिक नेपालका केही ज्वलन्त

मुद्दाहरूसँग परोक्ष रूपमा साक्षात्कार भन्ने हुन्छ। बजारको बर्चस्व, प्रचारको प्रयोग तथा सहमति उत्पादन जस्ता अर्थराजनीतिका विषयहरू आत्मपरक प्रस्तुतिहरूमा फर्कत प्रकट भएका छन् यस पुस्तकमा।

जेठो पुस्ताका रेडियो श्रोताहरूको संस्मरण विस्मयप्रधान छ। आधुनिक प्रविधिको अनौठो अविस्कारसँग ५०-६० वर्षपछि मात्र साक्षात्कार गर्न पाएका अग्रज नेपालीहरूको सम्भनामा बज्ने बाकसले आफ्नो मालिकको मान बढाएको प्रसङ्ग स्पष्टसँग जोडिएको छ। फोनबाजा (ग्रामोफोन) तथा रेडियो २०१५ साल अधिसम्मको नेपालमा सम्भ्रान्तहरूको महँगो खेलौना मात्र थियो, आजकलका युवाहरूको हातमा सेलफोन (हुन त शाही अधिक्रान्तिपछि प्रिपेड निष्क्रिय भएकोले सेलफोन सात सालअघिको ग्रामोफोन जस्तै सीमित समूहको भोगविलासको वस्तु बन्न पुगेको छ) चलेजस्तै- उपयोगिता कम, आनन्द बढी। सत्तासँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष सम्बन्ध भएकाहरूले मात्र सुरु सुरुमा रेडियो भिकाउन पाएको कुरा अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्तिभन्दा खासै भिन्न छैन। मारकोनीले रेडियोको आविस्कार गरेपछि आफ्नो सबभन्दा पहिलो कारोबार सन् १८९६ ताका बेलायतको युद्ध कार्यालय (ब्रिटिश वार अफिस) सँग गरेका थिए। दोस्रो विश्व युद्धताका नेपालका राणा शासकहरूले रेडियो नियन्त्रणमा राखेजस्तै प्रथम विश्वयुद्धका बखत अमेरिकाका रेडियो संयन्त्रहरू सैनिक रेखदेखमा परेका थिए। जेठो पुस्ताका संस्मरण लेखकहरूको अप्रत्यक्ष निष्कर्ष अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ: रेडियो सम्भ्रान्तको शान भएर जम्बुद्विप, महाभारत क्षेत्र, हिमवत खण्डको स्वाधीन तर अस्वतन्त्र मुलुकभित्र छिःयो।

यस सङ्कलनको मध्यम पुस्ताका संस्मरणकर्ताहरूको बाल्यकालसम्म आइपुग्दा रेडियो अनौठो आविस्कारबाट सत्ताको औजारको रूपमा रूपान्तरित भइसकेको थियो। संस्मरणकर्ताहरूले पटकपटक रेडियो सिलोनको व्यापारिक कार्यक्रम *बिनाका गीतमालालाई* सम्भेका छन्। बहुराष्ट्रिय कम्पनीको महँगो उत्पादनलाई आधुनिक जीवनशैलीको अभिन्न अङ्ग बनाउने काममा रेडियोको प्रयोग-अध्ययनका लागि *बिनाका गीतमाला* उदाहरण कार्यक्रम ठहरिन सक्छ। रेडियो नेपालको *विज्ञापन सेवा* तथा आकाशवाणीको *विविध भारती* सेवा सन् ६० र ७० को दशकताका दक्षिण एसिया क्षेत्रमा बजारले आफ्नो प्रभाव फैलाउन प्रयोग गरेको अन्य केही उदाहरणीय रेडियो कार्यक्रमहरू हुन्। गीतभन्दा विज्ञापन धुन बढी लोकप्रिय भएका प्रसङ्गहरू पढ्दा बजारको असीमित शक्तिलाई उभ्याउन गाह्रो हुँदैन। हुन पनि केही हजार रुपियाँ खर्च गरेर बनाइएको घण्टाको कार्यक्रमको तुलनामा लाखौँ खर्च गरेर विशेषज्ञहरूद्वारा तयार पारिएका प्रवर्द्धक धुनहरू बढी कर्णप्रिय हुनु अस्वभाविक होइन।

बजारको बर्चस्व बढाउँदै लगेर कामका साथसाथै शीतयुद्धताका रेडियोको दोस्रो महत्त्वपूर्ण उद्देश्य पश्चिमाहरूको दबदबा कायम गर्ने वातावरण बनाउनु पनि रहने गर्दथ्यो । यस क्रममा रेडियो फ्रि यूरोप तथा भ्वाइस अफ अमेरिका जस्ता रेडियो स्टेसनहरूले ठाउँ प्रचारबाजी गर्दथे । तर बीबीसीले स्तरीयता तथा विश्वसनीयताको आडम्बरभित्रबाट छद्म रूपले पश्चिमा कार्यसूचीलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्दथ्यो । पत्रकारिताको प्रत्येक विद्यार्थीलाई थाहा हुने कुरा हो: कुनै पनि समाचार पूर्णतः तटस्थ हुन सक्दैन, हुँदैन । समाचारको छनोट, भाषाको प्रयोग, तथा प्रस्तुतिको शैलीबाट रेडियोका प्राथमिकताहरू स्पष्ट रूपमा प्रवाहित भइरहेका हुन्छन् । बीबीसीले तथ्यगत कुरामा आफ्नो विश्वसनीयता कायम राखेर अन्य तरिकाहरूबाट पश्चिमाहरूको भूराजनीतिक कार्यसूचीलाई प्रोत्साहन गर्ने गरेको छ । फकल्याण्ड युद्ध होस् वा अफगानिस्तान अथवा इराकको अतिक्रमण, आफ्नो छवि पटकै धुमिल हुन नदिइकनै बीबीसीले अमेरिकी साम्राज्यवादको सेवा गर्ने गरेको छ । बीबीसीको विश्वसनीयताबारे भारतको एउटा चाखलाग्दो प्रसङ्ग छ । इन्दिरा गान्धीलाई आफ्नै अङ्गरक्षकले आक्रमण गरेपछि त्यस खबरको पुष्टिको लागि उनका छोरा राजीव गान्धीले सबभन्दा पहिले बीबीसी वर्ल्ड सर्भिस सुनेपछि मात्र आफ्नो भ्रमण स्थगन गरेर नयाँ दिल्ली फर्केका थिए । अहिले बीबीसी टेलिभिजनले पनि निक्कै ख्याती कमाएको छ, तर त्यो प्रसिद्धि समेत बीबीसी रेडियोले आर्जन गरेको प्रतिष्ठाको जगमा उभिएको छ । ध्यान दिनुपर्ने कुरा के हो भने पश्चिमाहरूको भूराजनीतिक लक्ष्यसँग नबाभिएका कुराहरूमा मात्र बीबीसी निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ रहन्छ, बाँकी कुराहरूमा उसका प्राथमिकताहरू कहिल्यै पातलिएका हुँदैनन् । आजकल भारतको अल इण्डिया रेडियो समेत सीमित कुराहरूमा बाहेक निष्पक्ष देखिने जमर्को गर्दछ । बीबीसीको चीरस्थायी प्रभावबाट प्रचारको छद्म प्रोत्साहनमा रेडियोको प्रयोगबारे धेरै पाठहरू सिक्न सकिन्छ ।

केही संस्मरणकर्ताहरूले रेडियो नेपालको धार्मिक कार्यक्रम तथा राजा महेन्द्रको देहान्तताकाका शोकधुनहरू पनि सम्भेका छन् । धर्म र राजनीतिलाई अन्धविश्वाससँग जोडेर एकछत्र शासन चलाएका राजा महेन्द्रले रेडियो नेपाललाई पूर्णतः प्रचारबाजीको संयन्त्र (प्रोपगण्डा मेशिनरी) को रूपमा प्रयोग गरेका थिए । भनिन्छ, निरङ्कुशता दमनको भरमा टिकेको हुन्छ । अधिनायकवाद नागरिकको कर्तव्यको दुहाई दिएर उसलाई दास बनाउँछ । र, प्रजातन्त्र प्रचारलाई प्रयोग गरेर फस्टाउँछ । तर सर्वसत्तावादी सरकारले नियन्त्रणका सबै हतियारहरूको एकसाथ प्रयोग गरेर जनतालाई यन्त्रवत् परिचालन गर्ने गर्दछ । पञ्चायतकालको

प्रचार संयन्त्रसँग हुर्केका मध्यम पुस्ताका नेपालीहरू अद्यापि उद्विग्न छन् एवं तिनको नैतिक व्याकुलतालाई संस्मरणका सावधान शब्दहरूले समेत छोप्न सकेका छैनन् ।

कान्छो पुस्ताका तन्नेरीहरूका लागि रेडियो जीवनशैलीको अङ्ग बनिसकेको हुन्छ । तिनले थाहै नपाई बजार र सत्ताले रेडियोमार्फत तिनका इच्छा, आकाङ्क्षा एवं सोचलाई ढाल्न सुरु गरिसकेको हुन्छ । सन् ८० र ९० का दशकका छटपटीहरूलाई रेडियोले समेट्न खोज्छ, तर सक्दैन । पुराना निश्चितताका पर्खालहरू भत्किन थाल्दछन् । नयाँ गोरेटो खन्नै बाँकी छ । यस तरल कालखण्डको आशा र निराशाको प्रतीक बन्दछ रेडियो नेपाल । अल्पसङ्ख्यकहरूलाई जिस्काउन सुरु गरिएको *फुलवारी कार्यक्रम* अमावस्याको अँध्यारो चिर्ने टुकी भएर देखा पर्छ । धार्मिक कार्यक्रमले धर्मको सीमिततालाई दर्शाउँछ । रेडियो नेपालको समाचार जे छ (गफको खेती) भन्दा पनि जे हुनसक्छ (बीबीसी जित्तकै विश्वासीय) भन्ने सम्भावनाका रूपमा लिइनु थालिन्छ । र, यसै बीच सङ्कोचका साथ प्रवेश हुन्छ एफएम प्रसारणको । रेडियो अब सत्ताको औजार मात्र नभएर सङ्घर्षको हतियारको रूपमा पनि देखा पर्दछ ।

दुर्भाग्यवश नेपालमा एफएम रेडियो प्रसारण प्रयोगकै अवस्थामा निहित स्वार्थ भएका समूहहरूको हातमा पर्न पुग्यो । स्वार्थ जति नै स्वच्छ भए पनि त्यसले माध्यमको छविलाई बिटुल्याउँछ । राजनीतिक दलका नेताहरूको छविले राजनीतिलाई अधिनायकवादी धरापमा पुऱ्याउन सघाएभैं केही एफएम सेवाहरूको उताउलोपनको शिकार स्वतन्त्र रेडियो व्यवसाय नै बन्न पुगेको छ । सङ्घर्षरत रेडियोकर्मीहरू स्टुडियोबाट सडकमा ओर्लिसकेका छन् । तर लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था संस्थागत नभएसम्म पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र रेडियो व्यवसाय सम्भव देखिँदैन ।

भावलाई अनुभवले निर्देशित नै नगरे पनि प्रभावित भने पक्कै गर्छ । जेठो पुस्ताका नेपालीहरूको स्मृतिपटलमा रेडियो अभै पनि शक्तिकै प्रतीक हो । त्यसैले तर्कका आधारमा तिनले स्वतन्त्र रेडियोको जतिसुकै वकालत गरे पनि भावनात्मक रूपमा तिनीहरूले रेडियोको प्रचार प्रयोगलाई सजिलै स्वीकार गर्छन् । मध्यम पुस्ताका श्रोताहरूका लागि विद्रोहको स्वरूप रेडियो बन्द गर्नु हो, रेडियो सुधारमा तिनीहरूको भूमिका समेत सीमित नै देखिन सक्छ । रेडियोलाई सामान्य व्यक्तिको आवाजको रूपमा स्थापित गर्ने सम्भावना कान्छो पुस्तामा देखिनु पर्ने हो । तर यस पुस्तकमा सङ्कलित संस्मरणहरूलाई समग्र नेपाली श्रोताहरूको प्रतिनिधि अनुभव मान्ने हो भने भावनात्मक रूपमा कान्छो पुस्ता समेत अभै स्वतन्त्र रेडियोका लागि तयार भइसकेको देखिँदैन ।

प्रविधिको रूपमा रेडियो सर्वसुलभ बन्दै गइरहेको छ। रेडियोको संयन्त्र (हार्डवेयर) सस्तो र सरल भएकाले प्रसारण एवं श्रवण दुवै सामान्य व्यक्तिहरूको पहुँचभित्र आइपुगेको छ। ग्रामीण समूहहरू एफएम रेडियो स्टेसन चलाउन सक्दछन् र भरियाहरूले सानो ट्राञ्जिस्टरबाट प्रसारण सुन्न सक्दछन्। तर प्रसारण सामग्री (सफ्टवेयर) को स्तर तथा गहिराइको मामिलामा व्यापारिक स्टेसनहरूसँग स्थानीय वा सामुदायिक रेडियो सेवालार्इ प्रतिस्पर्धामा उत्रन गाह्रो छ। स्वतन्त्र रेडियो स्टेसन अहिले दुईतर्फी मारमा छन्। एकातिर श्रोतालाई शुद्ध उपभोक्तामा रूपान्तरण गर्न उद्यत व्यापारिक सेवाहरूको दबाव छ भने अर्कोतिर जनतालाई कहिल्यै जिम्मेवार नागरिक बन्न नदिने सत्ताको प्रचार संयन्त्रको दबदबा। यस्तो परिस्थितिमा रेडियोको भविष्यबारे संवेदनशील तुल्याउन भने यो सँगालो उपयोगी ठहरिने निश्चित छ। यी त भए विषयसँग सम्बन्धित धारणाहरू। पाठकीय दृष्टिकोणबाट समेत यो सङ्कलनले नेपाली लेखनका विभिन्न शैलीहरूको रसास्वादन गराउँदछ। प्रत्येक लेखकको आफ्नो छुट्टै प्रस्तुति, शैली हुन्छ, त्यसैले संस्मरणहरूलाई बनोटका दुईचार थरी काल्पनिक खोपीमा थन्क्याउने गरी सामान्यीकरण गर्न मिल्दैन। तर त्यसो हुँदाहुँदै पनि केही प्रस्तुतिहरू यति विघ्न मोहक छन् कि तिनलाई आफ्नो पुस्ताको प्रतिनिधि शैलीको रूपमा लिएर सामान्यीकरण गर्न मन लाग्छ: जेठो पुस्ता प्रयोगधर्मी, मध्यम पुस्ता विवरणात्मक, तथा कान्छो पुस्ता विवेचनात्मक लेखनमा चम्किएका छन्।

पुस्तक, पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन हुँदै इन्टरनेटसम्म आइपुग्दा हरेक नयाँ सञ्चारमाध्यमले पुरानोलाई विस्थापित गर्ने भविष्यवाणीहरू गलत सावित हुँदै आएका छन्। वरु नयाँ सञ्चारले पुरानोलाई अझ बढी परिस्कृत तथा विस्तारित तुल्याउँदो रहेछ। आउँदा दिनहरूमा रेडियो अझ व्यापक बन्दै जाने अनुमान अनुभवमा आधारित प्रक्षेपण हो। भविष्यका चुनौतीहरूसँग भिड्न विगतका अनुभवहरूले शक्ति प्रदान गर्ने हुँदा यस सङ्कलनका सम्पादकहरूको मायाप्रीतिलाई पागलपन नै नभनेर अरू नै केही भन्ने हो कि ? तर पागलपन नकारात्मक मात्र भइदिएको भए प्रेमसँग यसको साइनो नै जोडिँदैनथ्यो।

एउटै बैठकमा यस सङ्कलनका सबै निबन्धहरू पढी सिध्याउने रहर गर्दा प्रतिक्षेपका क्षणहरूको आनन्द हराउन सक्छ। केही लेखहरू औपचारिकता निर्वाह गर्न मात्र सङ्कलनमा राखिएका जस्ता पनि देखिन्छन्। तर पाठकहरूको भिन्निभन्नि रुचिका हिसाबले तिनलाई अन्यथा लिन मिल्दैन। समग्रमा, रेडियोसँग विकसित भएको नेपालीहरूको नातालाई बुझ्न यस सङ्ग्रहले सघाउ पुऱ्याउने आशा राख्नु अर्घेल्याई नठहरिएला।